

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli ideologiyası və insan

Tarixən məlumdur ki, *ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanın İran və Rusiya tərəfindən parçalanması, onun şimalının Rusiya əsarəti altına düşməsi nəticəsində nəinki “Azərbaycan” sözü xəritələrdən və tarix kitablarından silinmişdi, hətta azərbaycanlıların milli mənsubiyyəti unudurulmuş, milli məniyi tapdalanmış, milli-dini dəyərlərini-islamı inkişaf etdirmək əvəzinə, süni olaraq sünni-şiə məsələsi ortaya atılmış, nəticədə qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan türklərinə qarşı mənəvi və fiziki terror, soyqırımı başlanmışdı. Bu tarixi haqsızlığı və ədalətsizliyi dərinədən duyan Azərbaycan ziyalıları keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq ara-sıra etiraz səslərini yüksəltməyə başlamışlar da, bu proses XX əsrin əvvəllərində artıq milli azadlıq və istiqlal mübarizəsinə çevrildi.*

Azərbaycanın böyük mütəfəkir insanlarında baş qaldıran milliyyətçilik, istiqlalçılıq, müstəqillik, azadlıq, azərbaycançılıq, müasirlik, qərbçilik, şərqçilik ideyalarının sistem xarakter almasında o dövrün mətbuat orqanlarının, xüsusən, “Həyat” qəzetinin, “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarının müstəsna rolu olmuşdur. Azərbaycanda milli istiqlalın oyanışında, milli kökə qayıdışda, milli məni şüurunun dirçəlişində, milliyyətçilik, qərbçilik ideyalarının inkişafında Osmanlı imperiyasında XIX əsrin ortalarından başlanan tənzimat (“isləhat”) hərəkatının, eləcə də, “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı ilə türkçülüğü, “üsuli-cədid məktəbləri” ideyası ilə avropalaşmağı təbliğ edən və 35 il (1883-1918-ci illər) fasiləsiz olaraq Krimda İsmayıl Qaspiralının (Qasparinskiy) redaktorluğu ilə nəşr edilmiş “Tərcüman” qəzetinin (Yeri gəlmişkən deyək ki, həmin illərdə qəzetin nəşrinə böyük Azərbaycan məsənanı Hacı Zeynalabdin Tağıyev böyük himayədarlıq etmişdi) də müsbət təsiri olmuşdur. Dövrün qabaqcıl mətbuatı ətrafında toplaşan fikir, sənət və siyasət adamları milli azadlıq və istiqlal, milli oyanış və qurtuluş, milli ənənələrə və soykökünə bağlılıq, milli tərəqqi, milli mənəvi və dini dəyərlərin dirçəlişi, müasir dünya mədəniyyəti və demokratiyasına qovuşmaq, ondan milli təkamülə yararlanmaq və s. bu kimi ümummilli ideyalar irəli sürür, onları milli istiqlalın və müstəqil Azərbaycan milli ideologiyasının əsas təməl prinsipləri hesab edirdilər.

XX əsrin əvvəllərindəki milli

istiqlal ideologiyamızın üç təməl prinsipini ifadə edən “Türkçülük, islamçılıq və müasirlik” düsturunun müəllifi görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadədir.

Bu məsələnin tarixindən və sonrakı tələyindən danışan Mirzə Bala Məmmədşadə doğru olaraq yazırdı: “İslam ümməti (milləti) dövründən, yəni hər kəsin özünü yalnız müsəlman hiss etdiyi və türklüyünü, milliyyətini dərk etməmiş olduğu bir dövrdən hələ, çıxmaqda olan Azərbaycan milli mühitini çalxalayan: qərbçilik-avropaçılıq, şərqçilik-islamçılıq və türkçülük-milliyətçilik cərəyanlarını “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” şəklində ifadə edib formula halına salmağa müvəffəq olmuş Azərbaycanın böyük oğlu və böyük türkçü mərhum professor Əli bəy Hüseynzadənin (sonralar bu düsturu Ziya Göyalt İstanbulda işləmişdir) gərəklə dil, gərəklə fikir baxımından M.Ə.Rəsulzadə üzərində böyük təsiri olmuşdur”.

Həqiqətən, Ə.Hüseynzadə 1905-ci ildə Bakıda ana dilində nəşrə başlayan “Həyat” qəzetində (Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu qəzetin redaktorları, Ə.Topçubaşı naşiri, H.Z.Tağıyev hamısı idi) hissə-hissə çap olunan və ilk dəfə milli istiqlal mübarizəmizin siyasi proqramını verən “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” adlı çox qiymətli əsərində və bir sıra silsilə məqalələrində “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” siyasi-ideoloji modelini irəli sürdü. Onun fikrincə, türkləşmək milli ənənələrin dirçəlməsi, milli dilin, ədəbiyyatın, tarixin və mədəniyyətin yüksəldilməsi, islamlaşmaq islamda milli dini-əxlaqi və ümumbəşəri dəyərlərin inkişaf etdirilməsi, avropalaşmaq isə öz millətinə xor baxmaq və kafirləşmək deyil, Avropa elm və texnikasının nailiyyətlərini öyrənib onun nəticələrinin öz milli mədəniyyətinin, elminin inkişafına yönəldilməsi, Qərb demokratiyası ənənələrindən istifadə olunması deməkdir. Başqa sözlə, Əli bəy Hüseynzadə belə hesab edirdi ki, azərbaycanlıların millət məfkurəsi türkləşmək, dini məfkurəsi islamlaşmaqdır, iqtisadi, mədəni, siyasi məfkurəsi avropalaşmaq olmuşdur.

Türklük, müasirlik və islamlıq anlayışlarının tarixi kontekstdə ifadə etdiyi məzmun və əhatə etdiyi məsələləri qısaca yada salmaq yerinə düşərdi:

M.Mərdanov, Ə.Quliyev yazır: “Türklük dedikdə, əsasən, bunlar nəzərdə tutulurdu:

- Milli özünüdərk və özünütəmənnə, milli məni şüurunun oyanışı, milli soykökünə qayıdış və ona bağlılıq, milli ənənələrə hörmət hissələrinin inkişafı və yüksəlişi, milli tərəqqi, milliyyət və hürriyyət, milli istiqlal və s. bu kimi milliyyətçilik idealları ətrafında azərbaycanlıların - Azərbaycan

türklərinin mənəvi birliyinin təmin edilməsi; Çünki türkçülük milli məfkurəsi tələb edirdi ki, biz hər şeydən qabaq, “özümüzü tanımalıyıq, yəni hər bir xalq qövmiyyətini (mənsəyini -M.M. Ə.Q.) dilini, dinini, tarixini, keçmişini və gələcəyini bilməlidir” (Ə.Hüseynzadə). Azərbaycanlıların qədim və zəngin mədəniyyətə, ulu keçmişə malik olan türk dünyasının bir hissəsi, türk soylu, türk əsilli, türk mənşəli bir millət olduğunu, həm də “millətlərin ən qədimi və ən ulusu”, “türk oğlu türk olduğunu” (Ə.Hüseynzadə) xalqa anlatmaq, zorla unudurulmuş qan yaddaşının bərpasına çalışmaq;

- Millətin şüurunda Azərbaycançılıq - Vətəncilik ideallarının oyanışına və inkişafına nail olmaq. Çünki həmin dövrdə istər daxilə, istər xaricə “Əfkari-ümumiyyə “Azərbaycan” deyərək bir mövcudiyyət tanıyırdı” (M.Ə.Rəsulzadə). Milli şüurda azərbaycançılıq - müstəqil və azad Azərbaycan ideali uğrunda mübarizə nəticəsində qısa zaman kəsiyində millət inanır və dərk edir ki, “Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm edir. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur”;

- Türkçülüğün əsas, təməl prinsiplərindən biri milli dilin, ədəbiyyatın, tarix və mədəniyyətin, milli ənənələrin, ümumtürk mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişafına və yüksəlişinə, türk dünyası ilə sıx əlaqələrin yaradılmasına nail olmaq idi. Çünki millət bilməli idi ki, “türkçülük türk millətini yüksəltmək deməkdir” (Z.Göyalt).

Türkçülük məfkurəsinin siyasi ideali Azərbaycan türklərinin - azərbaycanlıların müstəqil, azad yaşamağa haqqı olan sivil, mədəni bir xalq olduğunu bütün dünyaya çatdırmaqdan ibarət idi. “Çünki bu gün müstəqil olmağa, azad yaşamağa və asudə nəfəs çəkməyə hamı millətlərdən artıq möhtac olan Azərbaycan türkləridir, o səbəbə ki, Rusiya millətləri içində əsərin ən ağır yükünü çəkən, istibdadın ən şiddətli zülmələrinə düşər olan, dini, milli həqarətin ən acı zərbələrinə məruz qalan, hüququnun ən zərurilərindən də belə məhrum edilən, şikayət etməyə qüdrəti olmayan bir millət var idisə, o da yalnız Azərbaycan türk milləti idi”. (Ü.Hacıbəyov).

II. Müasirləşmək dedikdə, aşağıdakı prinsiplər nəzərdə tutulurdu: müasirləşmək, avropalaşmaq heç də Azərbaycan, türk-islam, Şərq sivilizasiyasından, mədəniyyətdən əl çəkmək, onu inkar etmək və Qərb mədəniyyətini kor-koranə qəbul etmək demək deyildi. Müasirləşmək məhiyyətə, əslində, Avropa elm, texnika və mədəniyyətinin ən yeni nailiyyətlərini dərinədən mənimsəməklə milli mədəniyyətimizi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KIVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə “İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması” istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

zi yaşatmağı, inkişaf etdirməyi, ümumbəşəri dəyərlərdən yararlanmağı nəzərdə tuturdu. Başqa sözlə desək, “Qərb elminin durmayıb, tərəqqiyi-mədəniyyətdə nə cür tərəqqiyatə nail olduğunu nəzər etibara və ibrət almamız” və “bu cəhətdən dəxi zahirə aldanmayıb, bu mədəniyyətin din qövmiyyətlərə deyil, bəlkə ümumbəşəriyyətə aid əsaslarını mütaliə ilə ələ almalıyıq” (Ə.Hüseynzadə)” prinsipi əsas götürülməli idi;

- Avropalaşmaq (müasirləşmək) milli və islamı dəyərlərdən uzaqlaşmamağı, başqa millətə “çevrilməməyi”, “kafirləşməməyi”, əksinə, Avropa elm və mədəniyyətindəki yeniliklərdən milli və dini dəyərlərimizə xələl gətirməmək şərtlə istifadə etməyə üstünlük verirdi. Belə ki, “türkün (azərbaycanlının) irtidat edib firəngləşməsi firənglərin tərəqqisi deməkdir, yoxsa türk ya müsəlman tərəqqisi demək deyildir. Qərb mədəniyyətinin əsbabi-tərəqqisi və rifahiyyətlərini dini-islama tofiqən millətimizin tərəqqiyatına tətbiq etməliyiz” (Ə.Hüseynzadə).

- Müasirləşmək, həm də milli istiqlal mübarizəsində, azadlıq və hürriyyət, milli dövlət quruculuğu məsələlərində çağdaş, müasir, sivil, dünyəvi dövlət qurmağı əsas tuturdu. Başqa sözlə, “Azərbaycan çağdaş bir cəmiyyət qurmağa, Avropa zəhniyyəti ilə çalışmağa əzm etmişdi”

(Ü.Hacıbəyov).

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan milli bayrağındakı qırmızı zolaq mənə və funksiya baxımından milli azadlıq və istiqlal, sivil, dünyəvi, demokratik dövlətçilik prinsiplərini əsas tutan müasirliyi, çağdaşlığı ifadə edir.

III. İslamlaşmaq deyəndə, ilk növbədə, bunlar əsas tuturdu:

İslamlaşmaq - mahiyyətə ortodoks dini doktrinanın dirçəldilməsi deyil, əksinə azərbaycanlıların həyat tərzini olan islam dininə məxsus ümumbəşəri mənəvi-əxlaqi dəyərlərin bərqərar olması demək idi və eyni zamanda, milli-mənəvi təkamüldə islamı dəyərlərə üstünlük verilməsini nəzərdə tuturdu;

İslamçılıq ideyaları azərbaycanlıların milli məni şüurunun, milli istiqlal uğrunda mübarizə əzminin yüksəlməsinə, islam dünyası ilə mənəvi əlaqələrin yaranması və möhkəmlənməsinə kömək edən vasitə kimi dərk edilir və qiymətləndirilir. Dünyaya göstərmək lazım idi ki, “islamiyyətin məqsədi istiqlalatı - insanıdır. Çünki islamiyyət bir dindir ki, millət və milliyyət tanımaz, kəlməyi-şəhadət gətirib onunla mütədəyyin onlarla rəsmisiz, şəkilsiz, yoldaşsız bir Allaha iman gətirənlərə bir nəzərlə, bir ümmət nəzərlə baxar. (Ə.Hüseynzadə) və s.

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru